

УДК 343.21

**ПРАВОВА ПРИРОДА «НЕБЕЗПЕЧНОГО СТАНУ» ОСОБИ:
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ І КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ**

Шпілярович В.В., к. ю. н.,
викладач кафедри кримінального права
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Стаття присвячена комплексному дослідженню правової природи так званого «небезпечного стану» особи, що є предметом вивчення не тільки представників відповідних шкіл (напрямів, течій) кримінального права, але й дослідників психологічного підходу позитивістського напрямку кримінологічної науки.

Ключові слова: «небезпечний стан» особи, «передзлочинний стан» особи, суспільно небезпечне діяння, заходи соціального захисту, кримінально-правові заходи безпеки.

Статья посвящена комплексному исследованию правовой природы так называемого «опасного состояния» лица, что является предметом изучения не только представителей соответствующих школ (направлений, течений) уголовного права, но и исследователей психологического подхода позитивистского направления криминологической науки.

Ключевые слова: «опасное состояние» лица, «предпреступное состояние» лица, общественно опасное деяние, меры социальной защиты, уголовно-правовые меры безопасности.

**Spilarevych V.V. LEGAL NATURE OF “DANGEROUS CONDITION” OF INDIVIDUAL: LEGAL
CRIMINAL AND CRIMINOLOGY ASPECTS**

The article is dedicated to a complex research of legal nature of the so-called “dangerous condition” of a person, which is not only a subject of study of representatives of the schools (trends, directions) of Criminal Law, but also the direction of study for researchers of psychological positivist approach in criminological science.

Key words: “dangerous condition” of a person, “before a crime condition” of a person, socially dangerous act, social protection measures, legal criminal measures of safety.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку кримінально-правової науки є чимало питань, що потребують наукового вивчення й законодавчого закріплення. Однією з найбільш складних і дискусійних у теорії кримінального права є проблема, що стосується дослідження правової природи так званого «небезпечного стану», в якому може перебувати особа. Це обумовлено тим, що це питання є предметом вивчення не тільки представників відповідних шкіл (напрямів, течій) кримінального права, але й дослідників психологічного підходу позитивістського напрямку кримінологічної науки.

Ступінь наукової розробки. Варто зазначити, що частково питання «небезпечного стану» особи було предметом дослідження таких учених-кримінологів, як: Д.А. Дриль, Н.С. Лейкіна, Б.С. Нікіфоров, М.С. Таганцев, І.Я. Фойницький, М.І. Горбачова, В.В. Лень, М.М. Книга, П.Л. Фріс тощо. Однак їхні праці виступають тільки фундаментальною базою для детального вивчення даної проблеми.

У зв'язку з цим метою статті є комплексне дослідження та формулювання власних висновків щодо правової природи «небезпечного стану» особи з урахуванням відповідних надбань науки кримінального права й кримінології.

Виклад основного матеріалу. Як було вже зазначено вище, «небезпечний стан» особи є предметом вивчення не тільки представників відповідних шкіл (напрямів, течій) кримінального права, але й дослідників психологічного підходу позитивістського напрямку кримінологічної науки. А зараз більш деталь-

ніше про погляди вчених на досліджуваний стан у кримінальному праві та кримінології. Так, «соціологи» кримінального права, які створили факторну теорію злочинності, пояснювали, що на її появу впливають численні фактори індивідуального (походження, біологічні та психологічні властивості особи тощо), соціального (алкоголізм, проституція, безробіття, погані житлові умови тощо), а інколи й фізичного характеру (пора року, час доби, стан погоди тощо). У межах цієї теорії вони виокремили теорію «небезпечного стану» особи, яка, на їхню думку, зводиться до того, що в суспільстві є такі люди, спосіб життя яких або особливості особи становлять загрозу для цього ж суспільства. До таких категорій людей належать не лише ті, хто вчинив злочин, у який і виступає «симптомом» наявності у них зазначеного стану [1, с. 26], але й ті, хто ще не вчинив конкретно нічого злочинного, тобто перебувають у так званому «передделіктному (передкримінальному) небезпечному стані», однак унаслідок певних обставин потребують застосування заходів безпеки, що не є покаранням. Це, наприклад, учасники антигромадських організацій, жебраки, безпритульні, безробітні алкоголіки, дегенерати, душевно хворі тощо [2, с. 75]. Крім того, представники зазначеної школи пропонували також застосовувати ці заходи як доповнення до покарання за злочинну діяльність з метою посилення репресії, адже вони підтримували ідею винесення невизначених вироків. Зокрема, А. Принс стверджував, що викоринити злочинність людству навряд чи вдасться, але суспільство може виробити заходи захисту

від суспільно небезпечних проявів. Водночас учений, виступаючи активним прихильником соціальних перетворень основних шляхів впливу на злочинність, вбачав за доцільне до системи заходів соціального захисту відносити загально-соціальні, судові й пенітенціарні заходи [3, с. 100–101].

Ф. Фон-Ліст виділяв випадкових і постійних злочинців (які здатні до виправлення, невинуваті й природжені). Унаслідок цього, кримінально-правові заходи, що необхідно застосовувати до випадкових злочинців, спрямовані, перш за все, на залякування особи, а ті, що застосовуються до постійних злочинців – на виправлення та знешкодження, що позбавлять таких осіб можливості вчинення нового злочину. Більше того, учений зазначав, що покарання, ураховуючи ступінь вини, для звичного злочинця є недостатнім, як і замало самої відплати в якості мети покарання, необхідний ще й захист суспільства від суспільно небезпечного посягання, що може бути вчинено в майбутньому [4, с. 77]. Із цією метою Ф. Фон-Ліст виділяв наступну систему заходів соціального захисту від потенційних злочинців [4, с. 79]:

1) заходи пристосування (*mesures d'adaption* – пристосувати особу до суспільного життя) – заходи, що повинні припинити свою дію, якщо після закінчення встановленого часу їх застосування не досягли своєї мети;

2) заходи усунення (*mesures d'elimination* – заходи вилучення особи із суспільних відносин) – заходи, що повинні тривати до того часу, доки особа залишається в «небезпечному стані».

Практично аналогічними із цього приводу були позиції Г. Тарда [5] та І.Я. Фойницького [6] тощо.

Найбільш конкретно виокремив види осіб, які перебувають у «небезпечному стані», учений соціологічної школи О.О. Жижиленко, класифікуючи заходи соціального захисту, що передбачені кримінальним правом Російської імперії. Зокрема, на його думку, такими особами є [7, с. 307]:

а) особи, які потребують видалення до певної місцевості або з певної місцевості;

б) особи, які потребують лікування (божевілля, особи зі зменшеною осудністю, алкоголіки);

в) особи, які потребують примусового виховання (неповнолітні злочинці);

г) особи, які потребують трудового перевиховання (злиденні, тунеядці тощо);

г) злочинці-рецидивісти.

Частково схожу позицію із приводу дослідження «небезпечного стану» особи обстоювали й представники антропологічної школи кримінального права, зокрема Д.А. Дриль, Ч. Ломброзо, Е. Феррі, однак вони все ж таки більше уваги приділяли необхідності застосування заходів безпеки виключно до осіб, які виявляли спадкову схильність до вчинення злочину. Так, на думку Д.А. Дриля, до категорії осіб, які перебувають у зазначеному стані й потребують застосування заходів безпеки, належать винятково особи із психічними аномаліями [8, с. 28].

У праці «Преступный человек» (1876 р.) Ч. Ломброзо зазначив, що злочин є не випадковим явищем і не продуктом «злої волі», а в цілому природним, і покаранням його не можна попередити. Тобто, заходи впливу на злочин і пов'язану з ним ситуацію мають бути схожими із заходами впливу на душевнохворих (лікування, нагляд, контроль за поведінкою, надання соціальної допомоги) [9, с. 129].

Щодо усунення «небезпечного стану» в осіб, які мають спадкову схильність до вчинення злочину, антрополог Е. Феррі у своїй теорії кримінальних заступників стверджує, що, з метою захисту суспільства від соціально небезпечних елементів, його члени повинні розробити низку заходів для нейтралізації таких осіб шляхом позбавлення їх можливості шкодити суспільству [10, с. 116].

Класична школа кримінального права, що досі домінує у вітчизняній кримінально-правовій науці, спочатку взагалі не визнавала поняття «небезпечний стан» особи та не бачила доцільності застосування щодо такої особи заходів безпеки. Так, М.С. Таганцев різко висловлювався проти ідей соціологів про «небезпечний стан». Зокрема, він констатував: «Караючи ж за злочинні схильності, можливість майбутніх порушень, ми даємо страшенну зброю деспотизму влади, знищуємо існування всякої свободи» [11]. Це, мабуть, було пов'язано з тим, що основні ідеї її представників (Ч. Бекарія, І. Бентама, М.С. Таганцева) мали винятково філософський характер і були відірвані від соціальної дійсності. Однак, у 70–80-х рр. ХХ ст. більшість класиків визнали необхідним застосування цих понять лише до звичних злочинців і рецидивістів, оскільки, як вони стверджували, вчиненню такими особами умисного злочину передуватиме відповідний період, що характеризується погіршенням їх соціально-психологічних і поведінкових характеристик, формуванням у них внутрішньої готовності до вчинення злочину. Цей період пропонувалося визначити як «передзлочинний стан».

Про «передзлочинний стан» зазначав також П.Л. Фріс, суть якого, на думку вченого, полягає у тому, що розвиток особистості на шляху до вчинення нею умисного злочину розглядається як динамічна система, що переходить від етапу до етапу з різними змістовними соціально-психологічними й правовими характеристиками її статусу [12, с. 17, 18; 13, с. 33]. Зокрема, процес соціально негативного розвитку особистості, як зазначає П.Л. Фріс, охоплює такі етапи [12, с. 20–25]:

1) етап соціальної занедбаності – процес набуття особою негативних рис;

2) етап початкової (такої, що розвивається) правопорушної поведінки – розпочинається процес відходу особистості від системи загального соціального контролю;

3) етап передзлочинної правопорушної поведінки («передзлочинного стану») – повне відчуження особи від системи соціального контролю й необхідність заміни останнього спеціальними заходами запобігання злочинів.

У кримінології вчення про «небезпечний стан» особи, як зазначалося вище, відображено у психологічному підході до причин зло-

чинності. Зокрема, теорія «небезпечного стану» (теорія схильності до вчинення злочинів) значно поширена у США і називається клінічною кримінологією («медична модель» підходу до злочинності), прихильники якої вважали злочин симптомом хвороби, а у злочинці вбачали тільки хворого, який потребує лікування [14, с. 44, 45].

Першу працю у цьому напрямі «Критерії небезпечного стану» написав у 1880 р. Р. Гарофало, який вважав, що злочин – це аморальний вчинок, який заподіює шкоду суспільству. Підтримуючи психологізм у поясненні злочинності, учений розробив типологію злочинців і каральну систему, спрямовану на охорону суспільства, що зводилася до відмови від установлених меж покарання для звичних злочинців та необхідності поміщати їх до установи на невизначений час, «доки не буде доказів реального виправлення» [15, с. 76–81]. Крім того, Р. Гарофало сформулював правила адаптації та усунення тих, хто не може пристосуватися до умов соціально-природної селекції. Зокрема, він пропонував [16, с. 47]:

а) позбавляти життя осіб, чиї злочинні дії впливають із неусунутих психічних аномалій, що роблять їх нездатними до життя в суспільстві;

б) частково усувати чи ув'язнювати на тривалий строк тих, хто надає перевагу бродячому (кочовому) способу життя;

в) примусово виправляти осіб, у яких недостатньо розвинуті альтруїстичні почуття, або які вчинили злочин за надзвичайного збігу обставин.

Після Другої світової війни видатним представником цієї теорії був відомий французький кримінолог Ж. Пінатель, на думку якого, схильність до вчинення тією чи іншою особою злочину визначається за допомогою особливих тестів, а також шляхом аналізу професії, способу життя й поведінки такої особи [17, с. 26].

Згідно з теорією «небезпечного стану», у конкретних випадках злочин виникає на ґрунті певного психічного стану, що схиляє особу до конфлікту із законом. Зазвичай «небезпечний стан», в якому перебуває особа, як вважають кримінологи, є тимчасовим і відпадає її внутрішній кризі, яка змінюється емоційною байдужістю, а його наявність чи відсутність у особи діагностують спеціалісти. Водночас важливу роль у цьому виконує порівняння результатів дослідження особи з даними ситуації, в якій вона перебуває, де під час оцінювання ситуації аналізуються різноманітні фактори, а саме: матеріальні умови; вплив з боку оточення; наявність психотравмуючих факторів тощо. У результаті, якщо в особи підтвердиться наявність зазначеного стану, це є підставою для застосування до неї суворо індивідуальних профілактичних заходів [18, с. 20].

Отже, на підставі викладеного зазначимо, що поняття «небезпечний стан» особи, яке характерне для кримінально-правової науки, не слід ототожнювати з «небезпечним станом» особи, який виступає предметом дослідження й кримінології – так званім «перед-

деліктним (передкримінальним) небезпечним станом». Зокрема, із кримінально-правової точки зору «небезпечний стан» констатується в особи винятково після вчинення нею суспільно небезпечного діяння, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК України, та свідчить про високий ступінь ймовірності повторного вчинення цієї особою суспільно небезпечного діяння.

У кримінологічній науці під «небезпечним станом» особи розуміється такий її стан, коли відповідна особа ще не вчинила жодного суспільно небезпечного діяння, однак унаслідок характеристики її аморальної поведінки є велика ймовірність того, що вона його вчинить (наявний «передделіктний (передкримінальний) небезпечний стан»). Так, позиція Н.С. Лейкіної полягає в тому, що суспільна небезпека суб'єкта має кримінально-правове значення остільки, оскільки ним вчинено злочин [19, с. 72]. Водночас Б.С. Нікіфоров зазначає, що критерій суспільної небезпеки особи має бути об'єктивним, яким може бути виключно повторність учинення особою деяких дій [20, с. 99].

На думку І.М. Горбачової, «небезпечний стан» особи виражається в суспільно небезпечному посяганні, навіть і в тому випадку, коли особа не може бути притягнута до кримінальної відповідальності. Однак, заходи безпеки, на її думку, можуть бути застосовані до особи, яка перебуває в «небезпечному стані», тільки тоді, коли зазначений стан виражений у суспільно небезпечному діянні, що містить ознаки злочину [21, с. 8].

В.В. Лень і М.М. Книга, з'ясовуючи правову природу суспільної небезпеки психічно хворого як одного із критеріїв диференціації примусових заходів медичного характеру, під суспільно небезпечним станом розуміють стан, що зумовлює існування реальної можливості вчинення нею суспільно небезпечного посягання. Тому в такому стані може перебувати не тільки особа, яка вже вчинила суспільно небезпечне посягання, але й особа, яка готується до його вчинення, або її психічний стан створює загрозу заподіяння нею шкоди іншим чи собі [22, с. 115]. Останні поняття суспільно небезпечного стану тлумачать у доволі широкому розумінні – як стан, що обумовлює застосування до відповідних осіб попереджувальних (кримінологічних) або кримінально-правових заходів безпеки.

Спірними видаються також ідеї Н.С. Лейкіної, Б.С. Нікіфорова й М.І. Горбачової. Зокрема, на думку зазначених учених, симптомом наявності в особи «небезпечного стану» є факт вчинення нею злочину [19, с. 72; 20, с. 99; 21, с. 8]. Тобто, видається, що заходи безпеки можна застосувати тільки до осіб, які вчинили конкретне суспільно небезпечне діяння й при цьому були наділені ознаками суб'єкта злочину. А що тоді стосовно осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння у віці, з якого, відповідно до положень КК України, не може наставати кримінальна відповідальність [23, ст. 22], чи у стані неосудності?

Отже, ураховуючи думку М. Анселя, який, розглядаючи питання соціально небезпечного стану особи, визначає його поняття за

допомогою ретельно й точно складеної форми закону [24, с. 129], із кримінально-правової точки зору, під «небезпечним станом» особи слід розуміти такий її стан, який констатується в разі вчинення нею суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, та свідчить про високий ступінь імовірності повторного його вчинення цією особою.

Із наведеного кримінально-правового розуміння «небезпечного стану» особи випливає низка ознак, що йому характерні. Зокрема:

1) такий стан є категорією, яка не межує ні з психологією, ні з психіатрією, адже будь-які властивості особи (неповноліття, психічні захворювання тощо), які ще не об'єктивувалися, тобто не виражені у відповідному кримінальному правопорушенні, не свідчать про наявність у неї так званого «небезпечного стану», а є лише джерелом її суспільної небезпеки;

2) констатується він у особи винятково після вчинення нею суспільно небезпечного діяння, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК України, незалежно від того, містить воно в собі всі необхідні елементи та ознаки складу конкретного злочину, чи ні;

3) його наявність свідчить про високий рівень імовірності у майбутньому повторного вчинення цією особою суспільно небезпечно діяння, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК України;

4) він обумовлює необхідність застосування до такої особи відповідних кримінально-правових заходів безпеки;

5) усунення так званого «небезпечного стану», в якому перебуває особа, з метою захисту держави, суспільства загалом чи особи зокрема від можливих з її боку повторних суспільно небезпечних діянь є загальною метою реалізації зазначених вище заходів у сфері протидії злочинності.

Висновки. Таким чином, дослідивши вчення про так званій «небезпечний стан» у особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, доцільно констатувати про його нерозривний взаємозв'язок із кримінально-правовими заходами безпеки, що простежується в наступному. По-перше, застосування того чи іншого виду заходу безпеки можливе виключно до тієї особи, яка перебуває в зазначеному вище стані. Водночас слід підкреслити, що «симптомом» (свідченням) наявності в особи такого стану є вчинення нею конкретного суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України. По-друге, загальною метою застосування кримінально-правових заходів безпеки є саме усунення «небезпечного стану» в особи, тобто забезпечення спеціальної превенції, а не відплата їй за вчинене нею суспільно небезпечне діяння.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Герцензон А.А. Уголовное право и социология : проблемы социологии уголовного права и уголовной политики / А.А. Герцензон – М., 1970. – 286 с.
2. Люблинский П.И. Международные съезды по вопросам уголовного права за десять лет (1905–1915 гг.) / П.И. Люблинский – Пг.: Сенатская типография, 1915. – 412 с.
3. Принс А. Преступность и репрессия : уголовно-юридический очерк / А. Принс; пер. под ред., с предисл. и примеч. В.В. Пржевальского. – М., 1898. – 210 с.
4. Фон-Лист Ф. Учебник уголовного права. Общая часть / Ф. Фон-Лист; пер. Ф. Ельашевич, предисл. М.В. Духовской – М., 1903. – 358 с.
5. Тард Г. Преступник и преступление / Г. Тард; пер. Е. Выставкиной; под ред. М.Н. Гернета – М., 1906. – 324 с.
6. Фойницкий И.Я. Учение о наказании в связи с тюремным содержанием : [учебное пособие] / И.Я. Фойницкий – М., 2000. – 464 с.
7. Жижиленко А.А. Наказание. Его понятие и отличие от иных правоохранительных средств / А.А. Жижиленко – Петроград, 1914. – 676 с.
8. Дриль Д.А. Учение о преступности и мерах борьбы с нею / Д.А. Дриль; вступ. ст. В.М. Бехтерев, М. Ковалевский, А.О. Кони – СПб.: Шиповник, 1912. – 702 с.
9. Ломброзо Ч. Преступный человек / Ч. Ломброзо – М., 2005. – 880 с.
10. Ферри Э. Уголовная социология / Э. Ферри; пер. с франц. О.В. Познышева; под ред. и с предисл. С.В. Познышева – М., 1908. – 615 с.
11. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции: Часть Общая: в 2-х т. / Н.С. Таганцев; сост. и отв. ред. Н. И. Загородников. – М., 1994. – Т. 2 – 393 с.
12. Фрис П.Л. Криминологические и уголовно-правовые проблемы профилактики преступлений несовершеннолетних на стадии, предшествующей совершению преступлений : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / П.Л. Фрис – М., 1983. – 203 с.
13. Фрис П.Л. До питання про підстави застосування кримінально-правових заходів безпеки / П.Л. Фрис // Актуальні проблеми кримінального права та криминології : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (24 квітня 2009 р.). – Дон.: Донецький юридичний інститут ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2009. – С. 32–36.
14. Иванов Ю.Ф. Криминология: [навчальний посібник] / Ю.Ф. Иванов, О.М. Джужа – К., 2008. – 292 с.
15. Иншаков С.М. Зарубежная криминология / С.М. Иншаков. – М., 1997. – 374 с.
16. Иванов Ю.Ф. Криминология: [навчальний посібник] / Ю.Ф. Иванов, О.М. Джужа – К., 2006. – 264 с.
17. Криминология: [учебник для вузов] / под ред. проф. В.Д. Малкова. – 2-е изд., перераб и доп. – М., 2006. – 528 с.
18. Александров Ю.В. Криминология: [курс лекцій] / Ю.В. Александров, А.П. Гель, Г.С. Семаков – К., 2002. – 295 с.
19. Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность / Н.С. Лейкина. – Л., 1968. – 130 с.
20. Никифоров Б.С. Современное американское уголовное право / Б.С. Никифоров, В.А. Власихин – М., 1990. – 256 с.
21. Горбачова І.М. Заходи безпеки у кримінальному праві (порівняльно-правовий аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / І.М. Горбачова. – О., 2008. – 20 с.
22. Лень В.В. Примусові заходи медичного характеру: історія, стан, тенденції / В.В. Лень, М.М. Книга – З., 2010. – 212 с.
23. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
24. Ансель М. Новая социальная защита: Гуманистическое движение в уголовной политике = La defense sociale nouvelle: Un Mouvement de Politique Criminelle Humaniste / М. Ансель. – М., 1970. – 312 с.